

Budućnost mješovitih gospodarstava

Stane Krašovec

I. POJAM MJESOVITOG GOSPODARSTVA

Moglo bi se raspravljati o tri tipa mješovitih gospodarstava:

1. Tip koji je nastao kao rezultat historijskog procesa dezintegracije seljaštva ili poljoprivrednika; ja ću uglavnom razmatrati ovaj tip, jer se on masovno pojavljuje;

2. S druge strane tip proizašao iz pokreta »natrag na zemlju«, koji je daleko malobrojniji;

3. Individualno posjedovanje parcela i stoke u socijalističkom kolektivnim gospodarstvima; ovaj tip neću razmatrati u okviru ovog napisa.*

Mješovito gospodarstvo se definira kao ono gospodarstvo u kojem domaćin porodice ima redovito dvostruko zaposlenje, naime on je s jedne strane stalno zaposlen u nepoljoprivrednim djelatnostima kao radnik, službenik, samostalni zanatlija, trgovac ili pripadnik slobodne profesije, a s druge strane radi u poljoprivredi, na posjedu koji nije dovoljno velik za potpunu uposlenost. Ponekad ove posjede obrađuju samo pripadnici porodice domaćina. Neki autori¹ ograničavaju mješovito gospodarstvo na slučajeve kada samo domaćin porodice, kao vlasnik, ima dvostruko zanimanje (ouvrier—paysan). U nekim područjima se gospodarstvo sa suprotnom podjelom rada u porodici — muž radi u poljoprivredi, a žena izvan poljoprivrede — također smatra kao mješovito. Gospodarstvo koje zahtijeva potpunu uposlenost vlasnika i njegove žene, dok jedno ili više njihove djece radi izvan poljoprivrede (a prije ili kasnije napušta dom), općenito se ne ubraja u mješovito. Unatoč tome, mnogi autori i statistički izvori u SAD² i u Japanu klasificiraju

* Ovaj prilog je u stvari prijevod punog teksta referata: **The Future of Part-time Farming**, kojeg je autor na engleskom jeziku podnio na XII međunarodnoj konferenciji agrarnih ekonomista, održanoj od 23. do 27. kolovoza 1964. g. u Lionu, Francuska. Redakcija časopisa dobila je posebno odobrenje autora za objavljivanje ovog referata (prim. redakcije).

¹ Npr. R. Rubattel: **Contribution à l'étude des ouvriers-paysans en Suisse. Résultats d'une enquête.** Brougg 1959. Publications du Secrétariat des paysans suisses.

² U SAD objektivni kriterij jeste suma godišnjeg utrška mješovitih i »boravišnih« (»residential«) gospodarstava (u nekim publikacijama, kao što su publikacije Ministarstva poljoprivrede, ispod 2.500 ali više od 250 dolara godišnje, dok je drugdje gornja granica 2.000 dolara).

svako domaćinstvo koje se izdržava na dvostrukim izvorima prihoda kao mješovito, bez obzira koji je član porodice zaposlen na posjedu, a koji van njega.

Naš pojam svakako ne uključuje tradicionalno bavljenje poljoprivrednika i njihovih porodica sa zanatskim, kućnim i domaćim radinostima u zimskim mjesecima. To se isto odnosi na radnike koji posjeduju male okućnice a stalno ili povremeno rade na većim posjedima. Granični slučaj predstavlja sezonski rad sitnih seljaka u šumarstvu i građevinarstvu.

Ove osobe sa dvostrukim zaposlenjem nazivaju se različitim imenima, koja su ponekad izraz djelomično različitih ekonomskih i društvenih situacija i uvijek se tačno ne uklapaju u naš pojam. Klasična marksistička literatura upotrebljava termin »poluproleter«, bez obzira da li je u pitanju kapitalistička ili socijalistička zemlja, a ponekad i bez obzira što su dohoci ovih društvenih slojeva kao i njihov položaj možda u suprotnosti sa riječju »proleter«. U tradicionalnom i popularnom jeziku o njima se govori kao o »poluseljacima« ili »polopoljoprivrednicima« (semi-farmer). U literaturi francuskog jezičnog područja susrećemo onaj isti naziv »ouvriers-paysans«, što bi za potrebe ovog našeg razmatranja predstavljalo teoretski najbolje određenje, jer izražava historijski proces ruralne dezintegracije. Na žalost, raspoloživi podaci za gotovo sve zemlje ne dozvoljavaju odgovarajuću klasifikaciju. U anglosaksonskoj literaturi se upotrebljava termin »part-time farmer« (djelomični poljoprivrednik), u kojemu je samo formalni naglasak na poljoprivredi, dok Nijemci u stvari koriste termin »der landwirtschaftliche Nebenerwerbsbrieff« (dodatni poljoprivredni posjed), ali sa veoma jasnim isticanjem nepoljoprivrednog zaposlenja kao glavnog izvora dohotka. Dakle, oba pojma ne ograničavaju nepoljoprivredno zaposlenje isključivo na stalna fiksna mjesečna primanja.

Razlike u terminima koincidiraju sa razlikama i nijansama u stupnju historijskog razvoja, regionalnom (geografskom) smještaju i socioekonomskoj strukturi ovog stanovništva, u rasponu od tipa nomadske, gotovo prosjačke, potrage polupropalih sitnih seljaka i kolibara za privremen, slučajni ili sezonski posao, do redovnog i relativno stabilnog dvostrukog zaposlenja i dohodaka iz obih djelatnosti u zemljama na višem stupnju tehničkog razvoja. Jedinствен pojam za sva područja u svijetu gotovo da nije moguće izvesti.

Osim toga, u zemljama sa razvijenim industrijskim regionima i snažnim radničkim pokretima, dvostruki proces: reduciranje radnog dana od 10 na 8 ili 7 sati (ili reduciranje radnog tjedna na 40 sati ili manje) i širenje industrije po cijeloj zemlji u potrazi za jeftinom, stacioniranom radnom snagom sa vlastitim stanovima i izvjesnim prihodima sa zemlje, popraćen je sa simultanim razvojem sitnom posjedu primjerene poljoprivredne mehanizacije, modernog transporta i komunikacija. Ovo čini redovno dvostruko zaposlenje — i van poljoprivrede i na smanjenoj površini bivšeg »čistog« poljoprivrednog gospodarstva — mogućim i rentabilnim za ugroženog sitnog poljoprivrednika, ali se u oba slučaja stječe mnogo veći dohodak u odnosu na dohodak isključivo iz jednog od ovih zaposlenja. Dok »granični«, »čisti« poljoprivrednik posjeduje gospodarstvo koje je preveliko za kombiniranje intenzivnog gospodarjenja sa nepoljoprivrednim zaposlenjem, dotle vlasnik

gospodarstva sa površinom, koja ne zahtijeva punu uposlenost, cijeli dan nije vezan za zemlju, te mu preostaje vremena za neko drugo dodatno redovno zaposlenje izvan poljoprivrede. Na taj način on ostvaruje veće prihode nego »granični«, »čisti« poljoprivrednik. Granična linija između »čistog« i »djelomičnog« poljoprivrednika (radnika-seljaka) vrlo je elastična i varira ne samo u odnosu na državu i regiju, zemljišne površine i ratarske kulture, nego je također u zavisnosti od metoda obrade zemlje, transporta i uvjeta tržišta, od samog poljoprivrednika, i na kraju ali ne i posljednje po važnosti, ta granica ovisi o pomoći države i poreskoj politici. Razgraničenje postaje sve teže i teže, jer danas čak i »čisti« poljoprivrednici ili članovi njihovih domaćinstava ostvaruju raznovrsne, relativno malene, više ili manje privremene zarade u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ove zarade su daleko manje nego li nepoljoprivredni prihodi radnika-seljaka i težište aktivnosti kod tih gospodarstava nije nikada na nepoljoprivrednim zaposlenjima.

Ekonomska teorija i sociologija nisu do sada sistematski i cjelovito obrađivali ove slojeve stanovništva ili su se pak samo ograničavali na manja i marginalna razmatranja. Tek nedavno, neki ekonomski instituti, posebno u USA³ (uglavnom od 1950. mada u nekim slučajevima i od 30-ih godina) i u Njemačkoj⁴ (uglavnom u zadnjih 5—6 godina) proveli su bliža i sistematska analitička ispitivanja u ovom, kako oni kažu, općenito »zanemarenom« području. Uglavnom, ova su ispitivanja provedena u ograničenim regionalnim okvirima, za oblasti ili države. Jednostavan propust ne može se uzeti kao razlog za ovako dugo »zanemarivanje« ovog problema. Opće mišljenje ekonomista bilo je a i sada je, da su mješovita gospodarstva privremena i prijelazna pojava koja u zemljama u razvoju prati transformaciju poljoprivrede na industriju, drugim riječima popratna pojava procesa postepene i neminovne industrijalizacije. U takvim uvjetima smatra se da mješovita gospodarstva ne zavrijeđuju takvu pažnju, kao tipične i klasične društvenoekonomske kategorije; ne smatra se da ona igraju bilo kakvu odlučujuću ulogu kako u proizvodnji ili u potrošnji tako i u raspodjeli nacionalnog dohotka. Općenito se pretpostavlja da će na kraju prijelaznog perioda mješovita gospodarstva nestati ili se smanjiti na neznatni broj.

Bliža analiza i historijsko istraživanje pokazuju, međutim, da je stvar mnogo kompleksnija. Proporcija, veličina, trajanje i ekonomski potencijal ovih društvenih slojeva ponajčešće su se potcjenjivali, a njihova uloga u razvoju se zaobilazila ili ignorirala. Nadalje, oni se javljaju ne samo u razvijenim kapitalističkim, nego također i u brojnim socijalističkim zemljama, gdje igraju značajnu ulogu i stvaraju svoje specifične probleme. Sada ćemo razmotriti ovu problematiku onako kako se ona javlja na evropskom i sjeveroameričkom kontinentu i u Japanu. Nedostatak pouzdanih ili autentičnih

³ U suradnji sa Poljoprivrednim eksperimentalnim stanicama i Ministarstvom poljoprivrede kao npr. u državama: Tennessee (autori G. V. Douglas i A. B. Mackie), Texas (J. R. Martin i J. H. Southern), Kentucky (E. Galloway), No. Carolina (C. R. Pugh i C. E. Bishop), Ohio (H. A. Wayt, H. R. Moore i C. H. Hillman) i brojni samostalni autori kao F. B. Saunders, Glen V. Fugguitt, G. D. Donohue i ostali.

⁴ Uglavnom O. E. Heuser, F. Kuhnen, F. Rieman, R. Röhm, M. Rolfes, Th. Schaper. Serija kratkih rasprava od raznih autora publicirana je u *Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen der Agrarsozialen Gesellschaft* u Göttingenu.

⁵ Iz ostalih zemalja mogu citirati: R. Rubattel, H. Franck, A. Hauser, H. Weiss, iz Švicarske; Ives de Balle iz Francuske; Fr. W. Simon iz Holandije; R. Bryk iz Poljske i brojni članci u »Wies społczesna« i »Zagadnienia ekonomiki rolnej«; S. Komar, V. Stipetić, Rudolf Bičanić i M. Macura iz Jugoslavije; V. Venzer (*Voprosi Ekonomiki*, Moskva 1962.).

podataka onemogućuje nas da u ovom pregledu obuhvatimo i druga područja za koja bi možda bila potrebna specifična istraživanja. Izgleda da je tu situacija i kompleksnija, jer u nekim zemljama mješovito gospodarstvo nije vezano uz vlasništvo na zemlju nego uz različite forme feudalnih odnosa u poljoprivredi.

II. STATISTIČKE INFORMACIJE O BROJU RADNIKA-SELJAKA

Najlakše je obraditi informacije o gospodarstvima, jer o njima raspolazemo s najboljim podacima. Međutim, s obzirom na poseban cilj ovog našeg rada da razmatra ove slojeve stanovništva sa stanovišta ekonomskog razvoja i ekonomske politike, bolje bi bilo da ova gospodarstva razmatramo kao domaćinstva sa dvostrukim prihodima, a stanovništvo na njima sa stanovišta njihovog dvostrukog zaposlenja, sa svim implikacijama ovog dvostrukog statusa na produktivnost, dohodak i tržište. Adekvatne informacije mogle bi se sakupiti samo posebnim istraživanjem i posebnim izučavanjima, a njih je vrlo malo.

Zbog situacija koje su različite i ne daju se definirati, zatim zbog nedostatka statističkih podataka, i razlika u razvoju, pojmu i definicijama, broj radnika-seljaka ne može se pouzdano i uniformno utvrditi. Statistika nam ne može pomoći sa tačnom i jasnom predstavom o proporciji ovih strata. Tradicionalni službeni popisi stanovništva kao ni istraživanja obično ne obrađuju mješovite, prelazne, srednje socijalne grupe, a radnici-seljaci se u njima pojavljuju ili kao poljoprivrednici ili kao nepoljoprivrednici. Samo u nekoliko zemalja statističke informacije daju neke dodatne podatke o mješovitim zanimanjima, ali čak i ovo samo općenito, tj. razvrstano na poljoprivredno ili nepoljoprivredno zanimanje. Iz popisa poljoprivrede u najvećem broju zemalja možemo samo pretpostaviti da izvjestan broj poljoprivrednika na poljoprivrednim posjedima ispod određene veličine živi ili od dodatnog privremenog rada na većim posjedima bez stalnog radnog odnosa ili je manje više stalno i primarno angažiran u nekom gradskom zanimanju. Neki statistički podaci omogućuju samo određivanje razmjera nepoljoprivrednih zarađara kod svih poljoprivrednih domaćinstava, ali je rijetko tabelarno ukrštanje prema veličini gospodarstva.

Pređimo sada na nekoliko zemalja čiji popisi poljoprivrede pružaju konkretnije statističke informacije za naše potrebe, iako ne sa potpuno jedinstvenim konceptima.

U Saveznoj Republici Njemačkoj gotovo jedna trećina svih poljoprivrednih gospodarstava, oko 650.000 od 1.700.000 u 1960. g., pripadaju kategoriji »landwirtschaftlicher Nebenerwerbsbetrieb«. Tu su uračunata samo gospodarstva od 0,5 do 2 ha i dio gospodarstava od 2—5 ha, a nisu obuhvaćena gospodarstva od 0,05 do 0,5 ha. U prosjeku je gornja granica veličine ovih gospodarstava 2 do 3 ha, međutim, većina ih se kreće od 0,5 do 1 ha. Njihova brojčana snaga nije u razmjeru sa njihovim udjelom u ukupnoj poljoprivrednoj površini koja iznosi 21.369.000 ha. Prva grupa posjeduje samo 549.200 ha, a cijela grupa od 2—3 ha (uključujući i »čiste« poljoprivrednike) posjeduje 1.314.900 ha; gospodarstva od 0,5 do 5 ha zajedno imaju samo 1.864.100 ha. S tim u vezi značajno je reći da polovina industrijskih radnika

živi na selu. Zapažena je tendencija da »granični«, »čisti« poljoprivrednici prelaze u kategoriju radnika-seljaka, a radnici-seljaci postaju radnici sa malom okućnicom. Većina djelomičnih poljoprivrednika proizvodi za autokonzum, manje za tržište. Njihovo drugo ili glavno zaposlenje je, u dvije trećine slučajeva, u metalurškim kombinatima, građevinarstvu, drvanoj industriji, industriji papira i transportu, dok se jedna trećina nalazi u samostalnim zanimanjima.

U SAD ih ima relativno manje. Djelomičnim poljoprivrednikom (part-time farmer) se ovdje smatra osoba koja od prodaje vlastitih poljoprivrednih proizvoda godišnje ostvari od 250 do ili 1.199 ili 2.499 dolara; takav posjednik radi više od 100 dana godišnje izvan poljoprivrede i odatle ostvaruje više od polovine svojih godišnjih prihoda; Ministarstvo poljoprivrede smatra kao mješovito također i ono gospodarstvo čiji članovi domaćinstva zarađuju izvan poljoprivrede više nego što im samo gospodarstvo donosi. Broj mješovitih gospodarstava u 1950. god. iznosio je 639.000 (11,9% od svih gospodarstava), a u 1954. 574.000 (12%), ili zajedno sa »residential farms« (»borašne« farme) u 1950. 31,0%, a u 1954. 30,4% od svih gospodarstava. Broj gospodarstava oba tipa se postepeno povećavao od 1929. g. uz istovremeno smanjenje broja tržišnih gospodarstava (uz progresivnu koncentraciju i povećanje prosječne veličine), od 4.723.000 u 1929. na 2.100.000 u 1954. Udio mješovitih gospodarstava u ukupnim površinama i ukupnoj proizvodnji u SAD je beznačajan, uostalom kao i u Njemačkoj. Međutim, ima regija gdje su ova gospodarstva relativno jače zastupljena. U nekim južnim državama 20 do 40% od svih poljoprivrednih domaćinstava su radničko-poljoprivredna, a u tipičnim oblastima mješovitih gospodarstava čak 90 do 95%, dok veličina jednog takvog gospodarstva dostiže u nekim oblastima u prosjeku 165 akara (oko 66 ha, primj. prevodioca). Jedna studija iz Teksasa od 1961. g.⁶ pokazuje da radnici-poljoprivrednici posjeduju 40% od ukupnih poljoprivrednih i zemljišnih kapaciteta, da su utržili 28% od vrijednosti ukupno prodanih poljoprivrednih proizvoda, a ostvarili samo 16% od netto-novčane dobiti poljoprivrede cijelog područja. Njihovu zemlju često obrađuju zakupci i poljoprivredni radnici, koji ponekad i sami posjeduju neku sitnu parcelu i trebaju dodatno zaposlenje, a proizvodnja je pretežno tržišna. Njihova nepoljoprivredna zanimanja su veoma različita: zanatlija (mlinar, štavljac, klobučar, drvodjelja, kovač), namještenik, učitelj, liječnik, pravnik, čak i ministar.⁷

Regionalna distribucija radnika-poljoprivrednika u obje ove zemlje je vrlo ilustrativna. U Njemačkoj, mada ih manje više ima u svim dijelovima zemlje, naročito ih je mnogo u manje industrijaliziranom južnom dijelu, dok u predjelima centralnog sjevera i sjevera pretežu poslije rata umjetno nastale naseobine oko gradova. Postotak mješovitih gospodarstava u brežuljkastim područjima jugozapada iznosi do 40% i 50% od ukupnog broja poljoprivrednih gospodarstava, a »graničnih«, »čistih« poljoprivrednika s punim uposlenjem na svojim posjedima od 35—40%. U SAD mješovita su go-

⁶ J. R. Martin i John H. Southern: *Part-time Farming in North-East Texas*. Bulletin 970 od januara 1961. Izdanje: Agricultural and Mechanical College, Texas; Texas Agricultural Experiment Station. U suradnji sa Ministarstvom poljoprivrede SAD.

⁷ G. V. Douglas i A. B. Mackie: *Some Social and Economic Implications of Part-time Farming*. Report No T 57-1 AE. T. V. A. Division of Agricultural Relations, Agricultural Economics Branch, Knoxville, Tenn. June 1957.

spodarstva najgušće distribuirana u pojasu od južnog Michigana i jugozapadnog dijela države New Yorka preko istočnog dijela Texasa, obuhvaćajući na taj način zapadnu Pennsylvaniju, obje zapadne Caroline, Virginiju, Kentucky, Tennessee, Missouri, Alabamu, Oklahomu i područja Arkansasa, odakle se u zadnjih 100 godina centar žitarske proizvodnje postepeno pomiče prema zapadu.

Pretpostavlja se da u Švicarskoj⁸ najmanje 42% svih poljoprivrednih gospodarstava predstavljaju mješovita, računajući kao mješovita samo ona gospodarstva čiji vlasnici imaju dvostruko zanimanje; veličina ovih gospodarstava varira od 1 do 4 ha. Gospodarstvo manje od 1 ha ne smatra se poljoprivrednim, nego »amaterskim«. Među radnicima-seljacima zapažena je jaka tendencija ka napuštanju poljoprivrede u svakoj prilici kada za to postoje mogućnosti.

Za skandinavske zemlje⁹ mogu se navesti neke informacije iz Danske: u 1950—51. g. na 21,7% posjeda od 0,55 do 3 ha, netko je radio izvan poljoprivrede, dok se 10 godina kasnije taj postotak povećao na 22,3%; odgovarajući procenti za posjede od 3—5 ha iznose 14,3% i 18,4%. Dakle, broj radnika-seljaka nalazi se u postepenom porastu. Broj radnih dana izvan poljoprivrede iznosio je u 1959—60 u prvoj grupi 225, a u drugoj grupi 174.

U Japanu¹⁰ definicija mješovitog gospodarstva obuhvaća angažiranje ili domaćina ili bilo kojeg člana njegove porodice u svakoj vrsti zaposlenja izvan poljoprivrede. U ukupnom broju gospodarstava u godinama 1950, 1955. i 1960. broj djelomičnih poljoprivrednika iznosio je 50,0%, 65,2% i 65,7%. Nešto manje od polovine radnika-seljaka bili su zaposleni uglavnom u nepoljoprivrednim zanimanjima i taj postotak se postepeno povećavao (21,6%, 27,5% i 32,3%), nasuprot većem dijelu onih koji su bili zaposleni pretežno u poljoprivredi (28,4%, 37,6% i 33,6%). Ova visoka i rastuća proporcija mješovitih poljoprivredno-nepoljoprivrednih zaposlenja samo je jednim dijelom posljedica veoma ograničeno provedene zemljišne reforme, a drugim dijelom azijske identifikacije gospodarstva i domaćinstva (svaki član porodice, bez obzira gdje je zaposlen, vezan je uz gospodarstvo). Znatno je i učešće radnika-seljaka u tržišnoj proizvodnji. Među 3.798 hiljada mješovitih domaćinstava više od 208 hiljada nalazi se u najvišoj dohodovnoj kategoriji, s godišnjom realizacijom od prodaje proizvoda, većom od 833,3 dolara (u tu grupu spada i 679 hiljada »čistih« poljoprivrednih domaćinstava), a 872.710 dostiže tržišnost od 277—833 dolara godišnje (kao i 924.772 »čistih« poljoprivrednih domaćinstava).

Na žalost nismo u mogućnosti da ovdje prezentiramo pouzdane podatke za neke druge više ili manje razvijene evropske i latinskoameričke zemlje i za njihova manje razvijena područja. Izgleda da su informacije za Italiju kontradiktorne i nejasne; pretpostavlja se da radnika-seljaka nema u slabije razvijenom južnom dijelu. Međutim, sigurno ih ima u razvijenom sjeverozapadnom dijelu zemlje, zbog boljih saobraćajnica i proširene industrijalizacije.

Mi, međutim, možemo prezentirati informacije o dvije dijelom centralno-evropske zemlje, koje izgrađuju socijalističke ekonomske odnose. To su

⁸ Vidi fusnotu 1.

⁹ Publikacije Danskog statističkog ureda.

¹⁰ Japanski popis poljoprivrede i šumarstva, 1960. Tokio.

Poljska i Jugoslavija. Ovdje raspoložemo sa indirektnim pokazateljima o veličini i ekonomskoj snazi njihovih »poluproletara« ili »poluseljaka«. U Poljskoj »jedna četvrtina poljoprivrednika zarađuju polovinu ili više od polovine svojih dohodaka u nepoljoprivrednim zanimanjima, a vjerojatno druga četvrtina zarađuje između četvrtine i polovine.«¹¹ To znači da je oko 50% poljoprivrednih gospodarstava ili »seljačko-radničkih« ili blizu »seljačko-radničkih« i da privređuju znatan dio svojih ukupnih dohodaka izvan poljoprivrede. Analiza nekih podataka jugoslavenskog popisa stanovništva od 1961. g. pokazuje da od ukupnog broja domaćinstava jedna petina živi od mješovitih, poljoprivredno-nepoljoprivrednih primanja, a da od svih poljoprivrednih (individualnih, privatnih) gospodarstava oko 40% živi od mješovitih dohodaka. Nadalje, u razvijenijim područjima zemlje svako četvrto, a u manje razvijenim područjima svako drugo domaćinstvo od ukupnog broja domaćinstava ima neke prihode sa zemlje, bez obzira kako male.¹² Ima cijelih kotareva i općina u kojima polovinom gospodarstava upravljaju radnici-seljaci ili »ouvriers-paysans«, a blizu dvije trećine radnika posjeduju manje ili veće zemljišne parcele za djelomično (»part-time«) obrađivanje. Udio njihovih površina u ukupnim površinama određenog lokalnog područja mnogo je veće nego u slučaju Savezne Republike Njemačke. Prema najnovijim istraživanjima, znatan dio ovih mješovitih gospodarstava su tržišni proizvođači.

Što se tiče drugih kontinenata, mogu samo spomenuti da su iz nekoliko afričkih zemalja, kao npr. u Nigeriji i u oba Konga, mješovita poljoprivredna i nepoljoprivredna domaćinstva vrlo rasprostranjena, obuhvaćajući ponegdje 20 i više posto od svih seoskih domaćinstava i do jednu polovinu i više domaćinstava gradskih radnika u predgrađima (muškarac radi u poduzeću, a žena obrađuje zemlju).

Dakle, na ovaj ili onaj način, iz posrednih ili neposrednih izvora, dolazimo do zaključka da kako u zemljama koje se razvijaju, tako i u visoko industrijaliziranim zemljama postoji velik broj stanovnika koji su u mješovitim, poljoprivredno-nepoljoprivrednim zanimanjima. Statistički izvori pružaju neke globalne pokazatelje o njihovoj brojčanoj snazi. Međutim, raspoložemo s mnogo manje podataka o njihovoj relativnoj proizvodnji, o njihovoj produktivnosti, o njihovoj ulozi kao proizvođača, snabdjevača radnom snagom i potrošača, kao i o njihovoj potencijalnoj ulozi na tržištu.

III. PRODUKTIVNOST MJESOVITIH GOSPODARSTAVA

U socijalističkim zemljama gdje je ovo pitanje pokrenuto i raspravljano skoro isključivo sa ovog aspekta rašireno je mišljenje, da radnici-seljaci spadaju među najgore poljoprivrednike i najgore industrijske radnike. Ovo mišljenje se zasniva na apriornom rezoniranju da dug kumulativni radni dan nužno implicira niski intenzitet rada, slabu pažnju i odsustvo koncentracije, u prvom redu zbog iscrpljenosti i opće premorenosti, najviše u zadnjim satima radnog vremena. Daljnji negativni faktor može da bude odsustvo

¹¹ Iz izvještaja FAO vladi Poljske.

¹² S. Krašovec: **Metodološki problemi utvrđivanja broja radnika seljaka iz naše statističke građe.** Izvještaj na sastanku Jugoslavenskog statističkog društva u Zagrebu, veljača 1963. godine.

interesa za podizanje produktivnosti ili u poljoprivredi ili u industriji, jer ukupni dohodak praktički izjednačuje ili čak prevazilazi prosječni dohodak drugih.

Neka istraživanja provedena u naprijed spomenutim zemljama u velikoj mjeri potvrđuju ove rasprostranjene impresije i shvaćanja. Ona, međutim, ne smiju da se poopćavaju. Prvo, vlasnik može imati veliku porodicu sa dovoljno viška radne snage za rad na zemlji. Drugo, suvremena mehanizacija i transport, uz uvjet da postoji skraćeni radni dan ili tjedan, smanjuje fizičku iscrpljenost na minimum i pretvara poljoprivredni rad, kao npr. u slučaju »blagdanskog« bavljenja poljoprivredom (»holiday« farming), čak u odmor i rekreaciju.

Ovo se isto, uglavnom, može reći i za specijalizirana, mješovita gospodarstva bez stoke, za koja u razvijenim zemljama postoji mnogo lako dohvatne literature, uputstava i savjetodavnih službi, a također i relativno jeftinih modernih mašina (na električni ili benzinski pogon), što znatno olakšava posao na zemlji.

Međutim, ovo govori samo o fizičkom intenzitetu, ali ne i o produktivnosti. Neka istraživanja u Evropi doista potvrđuju kritičizam u pogledu produktivnosti radnika-seljaka u poljoprivrednoj proizvodnji. U zapadnoj Evropi većina mješovitih gospodarstava (ovdje ne mislimo na gospodarstva umjetno stvorena u Njemačkoj) su orijentirana na autarhični autokonzum, na djelomičnu samoopskrbu, bez obzira na realne troškove, jer smatraju bitnim novčane uštede na ishrani ili u najmanju ruku uštede u onom dijelu cijena prehrambenih proizvoda koji otpada na pokriće troškova transporta i trgovine. Zbog toga, visoka ekonomska rentabilnost i konkurentski troškovi u samoj poljoprivrednoj proizvodnji nisu za njih bitni, niti predstavljaju problem niti cilj.¹³ Ponekad, kao što pokazuje iskustvo nekih socijalističkih zemalja, oni su čak destimulirani poreskom i agrarnom politikom za bilo kakvo povećanje proizvodnje, pa i tržišne proizvodnje. Zato oni puno ne brinu za adekvatnost zemljišnih, klimatskih i tržišnih uvjeta i manje više su svugdje istovrsni tj. pretežno proizvodno samodostatni; razlike među njima mogu biti u odnosu na zemljišne površine. Njihov položaj može varirati u odnosu na vrstu dostupne industrije; zaposlenja u drvnoj, građevinskoj, prerađivačkoj itd. industriji mogu se pogodnije kombinirati sa sezonskim karakterom poljoprivrednih poslova, nego li u industriji sa stabiliziranim zaposlenjem. Situacija također može varirati i s obzirom na raznolikost lokalnih razloga za uzimanje dodatnog nepoljoprivrednog zaposlenja, npr. da li se rad u poljoprivredi uzima kao izvor novčanih dohodaka ili kao olakšanje egzistencije.¹⁴

Međutim u pravilu što su manje površine, to ih intenzivnije obrađuju: ne drži se stoka, proizvodnja se ograničava na krumpir, povrće, krušne žitarice, s tendencijom koncentracije na hortikulturu. Vučna sprega je njihov najveći problem. Ako netko želi imati vučnu stoku, on mora imati, pored 1 ha za proizvodnju hrane za vlastite potrebe, i dodatnih 1,5 ha za prehranu

¹³ Dr Th. Schaper: *Nebenerwerbsiedlung heute*. Objavljeno u Schriftenreihe ... (vidi fusnotu 4), br. 29 i Zöllner: *Grösse und Verteilung des landwirtschaftlichen Nebenerwerbsbetriebs* objavljeno u: *Raumforschung und Raumordnung*, 1955. str. 203—290.

¹⁴ Zöllner, vidi fusnotu 13.

stoke (prema evropskim standardima).¹⁵ Za njega je bolje da se opremi sa sitnom motorizacijom i da ostane u granicama između 0,5 i 1 ha ili, prema dr Röhmu, od 0,5 do 1,5 ha. Ova okolnost stimulira investicije u motorizaciju i mehanizaciju; u najviše slučajeva to je moguće zahvaljujući uštedama iz nepoljoprivrednih primanja. Dakle, situacija se razvila do tog stupnja da su radnici-seljaci (-poljoprivrednici) u nekim zemljama, kao u Njemačkoj, bolje opremljeni motorizacijom i mehanizacijom nego li »granični« poljoprivrednici s punim uposlenjem na posjedu. Svakako da je efekat njihove mehanizacije niži od mehanizacije na većim gospodarstvima, što su potvrdila istraživanja i u Njemačkoj i u SAD;¹⁶ tek od nedavno postoje veće mogućnosti kupovine mašina i mehanizacije primjerene veoma sitnim gospodarstvima. Ovaj gubitak u efektu mehanizacije je veći negoli je poravnanje dobijeno nepoljoprivrednim radom — bez obzira na koliko niskoj nadnici.

Kao što je naznačeno, stoka se javlja na posjedima koji su veći od 1,3 ha, iziskujući ne samo više zemlje zbog proizvodnje potrebne stočne hrane, nego i mnogo više brige. Zato se druge intenzivne kulture moraju reducirati zbog nedostatka vremena i radne snage.

Ima također i tržišnih i polutržišnih mješovitih gospodarstava, pretežno u ekonomski razvijenijim regijama sa naprednijom populacijom. Takav slučaj su neke regije u SAD specijalizirane za proizvodnju duhana, voća i povrća. U ovim područjima je veoma važno da postoje dobri uvjeti tržišta poljoprivrednih proizvoda; u SAD su površine ovih gospodarstava mnogo veće nego li u drugim zemljama, u nekim slučajevima i 90 akara u prosjeku (oko 36 ha, primj. prevodioca), ponegdje čak i do 150 i više akara (60 i više ha, primj. prevodioca); investicije u zemlju, stoku i mehanizaciju kreću se u rasponu od 10.000—20.000 dolara, a smještena su od 5 do 15, često 20 pa čak i do 50 milja daleko od sjedišta nepoljoprivrednih zaposlenja.¹⁷

Mi ne možemo potkrijepiti mišljenje da je djelomični poljoprivrednik (radnik-seljak) uvijek ispod marginalne potražnje tržišta i da sa svojim proizvodima na tržištu u pravilu nastupa samo s nižim cijenama. Napredni djelomični poljoprivrednik može da se usredsredi na uzgajanje specijalnih kultura, da ponekad investira više nego »granični«, »čisti« poljoprivrednik (dio svojih nepoljoprivrednih dohodaka) i da oslanjajući se na nepoljoprivredne dohotke, preuzme veći rizik u proizvodnji; on ima više vremena za učenje i podizanje nivoa svoje kvalifikacije, dok »čisti« poljoprivrednik radeći cijeli dan na svojem posjedu nema niti vremena niti sredstava za unapređenje svog poljoprivrednog znanja ili pak za stjecanje kvalifikacije za neki nepoljoprivredni posao; dakle on ne može tako lako povećavati uštede za kapitalnu akumulaciju. On preuzima najjeftiniji nepoljoprivredni, sezonski ili slučajni posao — ukoliko uopće radi izvan poljoprivrede.¹⁸

Međutim, unatoč ovim prednostima u odnosu na »graničnog«, »čistog« poljoprivrednika, teško bi bilo ustvrditi da su radnik-seljak i njegovo mješovito gospodarstvo iole konkurentni na tržištu u poređenju sa grupnom i modernom poljoprivrednom proizvodnjom, čak i u maloprodajnim cijenama.

¹⁵ F. Kuhn: *Der Charakter der landwirtschaftlichen Nebenerwerbsbetriebs in Württemberg—Baden*, 1953; Th. Schaper, vidi fusnotu 13.

¹⁶ Vidi fusnotu 6.

¹⁷ Vidi fusnotu 6.

¹⁸ Dr Helmut Scholtz: *Untersuchung zum Problem der landwirtschaftlichen Grenzbetriebe*, Bon 1957.

Pritužbe na nezadovoljavajući intenzitet rada radnika-seljaka u nepoljoprivrednim djelatnostima mogu imati neke osnove. Stimulacija prema učinku pomoću diferenciranih nadnica nije uvijek uspješna. U zemljama sa visokim stupnjem socijalnog osiguranja, ali sa niskim nivoom industrijskih nadnica, mnogi sitni seljaci ili poluseljaci ili pomažući članovi obitelji zapošljavaju se u industriji isključivo radi stjecanja socijalnih prava, kao što su zdravstveno osiguranje, dječji doplatok, staračka penzija, a u nekim socijalističkim zemljama zbog mogućnosti snabdijevanja sa jeftinijim potrošačkim artiklima, zbog plaćenog odmora itd.

Nikakva se premija za bolju proizvodnju ne može mjeriti sa višestrukim socijalnim povlasticama i dodatnim prihodima od rada na zemlji. Zbog toga netko i može biti zadovoljan sa najnižom nadnicom od nekvalificiranog rada.

Međutim unatoč svemu ovome, bilo bi nepravilno reći da su radnici-seljaci u pravilu lošiji radnici u industriji ili s druge strane da je njihov rad, u današnjim modernim radnim uvjetima u tvornicama koje pretežno zapošljavaju radnike-seljake ili njihove članove porodice, sasvim zadovoljavajući s obzirom na intenzitet i redovitost na poslu.¹⁹

Moji razgovori u SAD sa direktorima koji zapošljavaju radnike-poljoprivrednike, uvjerali su me u to da se njihov rad u tvornicama ne razlikuje po intenzitetu i kvaliteti od rada ostalih radnika. Ankete koje je provela grupa istraživača, uključivši i mene, u razvijenim područjima socijalističke Jugoslavije pokazale su da se u svega nekoliko slučajeva generalno optuživalo radnike-seljake za često ili sezonsko izostajanje s posla i odsustvo interesa za rad. Naprotiv, u nekim užim granama industrije kao što su rudarstvo, metalurgija, čak i tekstilna industrija »ouvriers-paysans« se smatraju boljom radnom snagom, fizički jačom i s većom rezistencijom, s višim radnim standardom i većom disciplinom nego što su gradski radnici — naročito omladina; ukratko, »seljaci« su se u tim granama industrije često smatrali kao jedina radna snaga na koju se uprava poduzeća mogla osloniti, kako s obzirom na stabilnost, tako i s obzirom na regrutiranje radne snage iz mladih generacija.

IV. DOHODAK I KUPOVNA MOĆ RADNIKA-SELJAKA

Slijedeće pitanje je od bitnog značaja za zemlje u razvoju, ali se obično zanemaruje. To je kupovna moć sloja radnika-seljaka kao faktor potražnje. Na nacionalnom (makro-ekonomskom) nivou o tome gotovo da nisu provedena bilo kakva istraživanja, izuzevši možda u Japanu i objavljeno većinom na japanskom, te možemo manje više samo nagađati o ukupnom dohotku pojedinog pripadnika i cijelog društvenog sloja.

Prema klasičnom stanovištu smatra se da radnici-seljaci spadaju među najsiromašnije slojeve stanovništva, sa veoma niskim životnim standardom i teškim uvjetima života. Ova ocjena je možda u potpunosti tačna za prošlost,

¹⁹ Vidi fusnotu 7. Ovdje se učinak radnika-seljaka u nepoljoprivrednim poslovima smatra istim kao i kod drugih radnika ako ne i višim; ako je, međutim, niži onda je smanjenje nadnice veće negoli kod drugih radnika. Vidi za Njemačku: Wagener, Diehl, Thorm: *Verbreitung, Situation und Bedeutung der landbesitz. Industriearbeiter im Einflussbereich verschiedenartiger Industrien*. Publicirao Institut für Agrarpolitik und Socialökonomik des Landbaus (Prof. dr O. Schiller) i Institut für Wirtschaftslehre des Landbaus (Prof. dr Baur) pri Agrucultural Hochschule u Stuttgart — Hohenheimu, 1959.

pa čak i danas vrijedi za neka područja koja karakteriziraju opća zaostalost, visoka agrarna prenaseljenost i ruralni eksodus, postojanje sitne i slabo opremljene industrije u udaljenim gradićima, veliki razmjeri »kućne radnosti«, niska opća produktivnost rada, dug radni dan (legalan ili ilegalan) ili slab radnički pokret i zakonodavstvo. Historija kapitalističkog razvoja pamti s jedne strane otpor industrijskih radnika protiv prodaje radne snage »seljaka« u bescijenje i s druge strane tendenciju mnogih industrijskih grana da se smjeste u seoska područja zbog jeftinije radne snage, koja se u najvećem svom dijelu sastojala od radnika vezanih za svoje sitne parcele zemlje. Sindikati su organizirali jak otpor protiv ove vrste eksploatacije i njihova borba za veće nadnice potaknula je industriju na širu upotrebu sredstava uštede rada i stimulara tehnički napredak. Ali s druge strane ostaje činjenica da je u prošlom stoljeću ova jeftina seoska radna snaga omogućila mnogim industrijama početak; čak i danas u brojnim novoosnovanim nezavisnim državama i u mnogim ekonomski razvijenim socijalističkim zemljama, čije se privrede razvijaju na bazi kombiniranja planiranja i zakona slobodnog tržišta, veliki broj industrija mogu opstojati i biti konkurentne samo zahvaljujući ovoj brojnoj poluseljačkoj radnoj snazi, koja radi za niže nadnice od normalnih ili je jedina radna snaga koja može živjeti od vrlo niskih, zakonom utvrđenih minimalnih nadnica. Manjak radne snage ne mijenja ovu situaciju.

Dva zaposlenja zajedno daju, u gore spomenutim uvjetima punog zaposlenja, skraćenog radnog dana u industriji, rasprostranjenog općeg obrazovanja, suvremenog i dobro razvijenog transporta, jeftine i sitnoj poljoprivredi primjerene mehanizacije, združeni dohodak koji je mnogo viši nego dohodak »graničnog«, »čistog« poljoprivrednika u najnižoj posjedovnoj grupi; a kada više članova domaćinstva također radi, realizirani dohodak je znatno veći od dohotka prosječnog kvalificiranog radnika. Radnik-seljak živi bolje, ima veći ukupni dohodak, iako je u poljoprivredi njegov dohodak po hektaru relativno nizak i njegova plaća iz nepoljoprivrednog rada također relativno niska. U suvremenim tehnološkim i društvenim uvjetima visok ukupan dohodak, te brojne uštede u troškovima za stanovanje, kupovinu povrća, mesa itd., što inače predstavlja 60—70% rashoda radničkog porodičnog budžeta, čini sloj radnika-seljaka relativno stabilnim, u relativnom smislu gotovo permanentnim (barem što se tiče njihovog ukupnog broja ako ne individualno) i to kako u brojnim područjima koja se ekonomski razvijaju tako i pod određenim uvjetima i u nekim razvijenim zemljama.

Ovo velikim dijelom potvrđuju istraživanja i u Njemačkoj i u SAD, kao i u nekim socijalističkim zemljama. Tako u Njemačkoj »čisti« poljoprivrednik prima iz nepoljoprivrednih izvora u prosjeku 1022 DM (uključujući socijalne doplatke, penzije itd.), »granični« poljoprivrednik 1220 DM (a dohodak iz poljoprivrede iznosi u prosjeku 4.000 DM), a radnik-seljak 5.600 DM.²⁰ Iako je nadnica radnika-seljaka niža, to još uvijek predstavlja više od onog što on dobije iz poljoprivrede. U pravilu, što mu je viša kvalifikacija to mu je veći nepoljoprivredni dohodak. Američka studija iz Texasa iznosi podatak da radnik-poljoprivrednik za jedan sat rada na gospodarstvu dobije 0,39 dolara, a 1,39 dolara za jedan sat rada u nepoljoprivrednom zaposlenju.²¹ U

²⁰ Vidi fusnotu 18.

²¹ Vidi fusnotu 6.

svakom slučaju, ukupan dohodak je, po mišljenju istraživača iz SAD i Njemačke i nekih drugih sporadičnih istraživača, definitivno veći na mješovitim negoli na »graničnim«, »čistim« gospodarstvima; on je također viši i od dohotka »čistog« industrijskog radnika i namještenika.²²

Slična je situacija ustanovljena i u socijalističkim zemljama u razvoju. U Poljskoj su se mješovita gospodarstva naročito umnožila poslije 1945. zbog nestašice radne snage, nasuprot predratnoj nezaposlenosti. Dohodak radnika-seljaka sa do 3 ha zemlje je veći iz nepoljoprivrednog izvora nego li iz poljoprivrede; čak i kod »čistih« gospodarstava sa 7—14 ha zemlje, znatan dio (između jedne četvrtine i jedne trećine) dohotka potječe iz nepoljoprivrednih izvora. Zahvaljujući svojem nepoljoprivrednom dohotku, seljak-radnik živi bolje nego seljak-poljoprivrednik; prvi konzumira dva puta više mesa, manje brašna, manje krumpira, više putra i vrhnja, više slanine, voća i povrća, mlijeka i peciva, kupuje više i bliže je gradskom standardu potrošnje nego li »čisti« poljoprivrednik.²³ Ovo je vjerojatno podjednako tačno i za ostala područja, na primjer za razvijenije dijelove Jugoslavije. Istraživanja područja bivših vinogradarskih radnika, inače klasično najsiromašnijeg sloja poljoprivredne radne snage koji se okoristio zemljišnom reformom dobivši u vlasništvo zemlju i vinograde, očigledno je pokazalo da se životni standard ovih radnika poboljšao, gledano kako kroz elektrifikaciju domova, raspolaganje sa sve većim brojem radio-aparata, bicikla, kvalitetnijeg alata, tako i po nestanku alkoholizma i kriminala. Radnici-seljaci, posebno oko gradova i industrijskih naselja sa dobrim prigradskim saobraćajem i mogućnošću ubiranja diferencijalne zemljišne rente, odista su najbogatiji dio radničkog stanovništva, ali također i marljivi i teški radnici; oni predstavljaju dobro i pouzdano tržište za manje važnu robu, čak i za poluluksuznu robu; oni spadaju među najstalnije vikend-goste gostionica i restauracija, slastičarnica itd. Međutim, ne osjećajući se stabilnim u svojem položaju, oni ne investiraju mnogo u »čistu« poljoprivredu. Situacija u Istočnoj Njemačkoj i u nekim drugim socijalističkim zemljama vjerojatno je veoma slična.

Ova razmatranja vode nas do problema koji se uglavnom zaboravlja i potcjenjuje: kakve su ekonomske implikacije ovog povećanog dohotka po glavi stanovnika u nacionalnim razmjerima, tj. u uvjetima kada u ukupnoj populaciji sloj radnika-seljaka predstavlja značajan dio npr. polovinu poljoprivrednih domaćinstava ili kada broj članova takvih domaćinstava sačinjava od jedne četvrtine do jedne trećine ukupnog stanovništva. Dohodak porodice je naročito visok kada više mlađih članova porodice radi, makar i za minimalnu plaću, u trgovinama i gradskim uslužnim djelatnostima do kojih se brzo stigne modernim transportnim sredstvima. Veliko povećanje ukupnih dohodaka gospodarstava znači znatno povećanje kupovne moći cijelog područja. Bez mnogo novih stanova čak i u industriji »sa visokim stepenom

²² H. Priebe: *Die Arbeitskräfte — und Socialprobleme der westdeutschen Landwirtschaft im Hinblick auf die Bildung einer europäischen Agrargemeinschaft*, Bon 1953. — Scholz, vidi fusnotu 18. str. 5 i 8. — F. Kuhnen: *Die Landwirtschaftlich-industrielle Einkommenverflechtung*, objavljeno u »Agrarwirtschaft«, 1955. Za SAD vidi fusnote 6. i 7. Za Tennessee se u studiji utvrđuje da je ukupni dohodak radnika-poljoprivrednika »u mnogo slučajeva viši nego li dohodak »čistog« poljoprivrednika, a dohodak »mnogih gospodarstava« je niži od dohotka gospodarstva radnika-poljoprivrednika; međutim u Texasu, prema studiji, ustanovljeno je, da je ukupni dohodak radnika-poljoprivrednika »znatno iznad dohodaka ostalih poljoprivrednih domaćinstava«.

²³ Ryszard Bryk: *Ekonomiczno — społeczna sytuacja chłopca robotnika w rejonie srod-kowo — zachodnim*. Zeszyty naukowy Szkoły głównej planowania i statystyki, Warszawa 1959, Svezak XII.

nestabilnosti zaposlenja«, ovo stanovništvo stječe industrijske vještine i gradsku psihologiju. To u velikoj mjeri dokida seljački način života i osigurava viši dohodak. Kako je ovo stanovništvo »samoopskrbno« s obzirom na stanovanje i ishranu, to se znatan dio ukupnih dohodaka može odvojiti za kupovinu industrijske potrošačke robe i za štednju. Nasuprot »graničnim«, »čistim« poljoprivrednicima, koji su sasvim beznačajni kupci i uglavnom zadovoljni proizvođači i nasuprot gradskim radnicima i službenicima koji sve dotle doklimaju niska primanja troše najveći dio svojih dohodaka za hranu i stanovanje, ovi slojevi mogu postati najveći potrošači industrijske robe, daleko iznad nivoa najneophodnijih potreba. Ako bi ih se administrativnim mjerama isključilo iz industrije ili iz poljoprivrede, tržište bi se značajno suzilo.

V. SADAŠNJI I BUDUĆI ZNAČAJ RADNIKA-SELJAKA U EKONOMSKOM RAZVOJU

Dvostruka zaposlenost se općenito smatrala statusom »s pretežno niskim dohotkom, kao rezultat . . . asocijacije između dva zanimanja s niskim dohotkom: niskog dohotka iz poljoprivrede i niskog dohotka iz industrije.« Svaka je zemlja na ovaj ili onaj način prošla ovaj stupanj, što uostalom nije ništa novo u historiji. Kaže se da je »u kolonijalna vremena . . . skoro svaki Amerikanac bio polupoljoprivrednik i polunepoljoprivrednik.«²⁴ Ista se ocjena može dati i za prijelazni period centralnog evropskog područja. U jugoistočnoj Evropi i u dunavskim zemljama velik broj industrija se ne bi mogao izgraditi niti poslovati, čak i danas, da nije bilo nisko plaćenih radnika, koji su drugi dio svojih dohodaka stjecali sa svojih sitnih zemljišnih parcela.

Posebno u zemljama koje se rapidno razvijaju, mješovita gospodarstva su neizbježna pojava koja olakšava teret ekonomskog razvitka. Ovo je tačna ocjena ne samo za sadašnji i poslijeratni razvoj, nego u velikoj mjeri i za svaki razvoj u prošlosti, kao što je to uostalom i bio slučaj sa Njemačkom i SAD prije 100 godina. Ako je zemlja kapitalistička, seljake-radnike u određenim uvjetima žestoko napadaju radnički sindikati, zbog nuđenja svoje radne snage u bescijenje i zbog neučestvovanja u klasnoj borbi, štrajkovima itd. Ponekad, s druge strane, u nekim evropskim zemljama kao npr. u poslijeratnoj Francuskoj, njih napadaju i poljoprivredni sindikati zbog nelojalne konkurencije i prodaje poljoprivrednih proizvoda ispod cijene. U suvremenim socijalističkim zemljama sa manje razvijenom industrijom, njih se optužuje zbog primitivnog obrađivanja ili neobrađivanja velikog dijela ukupnih površina, i, nadalje, zbog nepotrebnog nagomilavanja radne snage u tvornicama na račun slabe kvalitete njihovog rada i odsustva radne discipline. Ali unatoč svih diskusija, primjedaba i mjera protiv njih, oni su preživjeli kako u kapitalističkim tako i u manje razvijenim socijalističkim zemljama i dalje egzistiraju kao socijalni sloj i kao radna snaga. U Jugoslaviji, gdje ih službena politika ne favorizira, u posljednje su vrijeme učestali brojni i argumentirani zahtjevi da se državna politika treba svim sredstvima usmjeriti na olakšavanje ekonomskog položaja ovog stanovništva kroz oslobađanje od poreza na poljoprivredu itd., jer su oni radno stanovništvo, a njihov status

²⁴ Vidi fusnotu 7.

kao seljaka-radnika je najrealističnije privremeno rješenje za mnoge teškoće koje prate proces daljnje industrijalizacije, kao što su inflacione cijene i s tim u vezi niže realne zarade. Oni djelomično sami podmiruju svoje potrebe za ishranu i stanovanje, što ublažava teškoće platne bilanse i smanjuje potrebe uvoza hrane ili strane pomoći.

Iskustvo pokazuje da je u zemljama koje se rapidno ekonomski razvijaju uz nisku produktivnost rada i niske dohotke kako u poljoprivredi, tako i u industriji, postojanje ovih slojeva stanovništva u rastućim razmjerama neminovna ekonomska pojava, bez obzira željeli mi to ili ne, sprečavali je ili stimulirali. Ovaj status dvostrukog zaposlenja — koji uzgredno doprinosi i da se uštedi veliki dio visokih izdataka za urbanizaciju — olakšava start ekonomskog preobražaja, omogućuje bezbolnije i lakše odvijanje procesa akumulacije kapitala i izgradnje industrije za ogroman broj radnih ljudi, potpomaže radnim slojevima stanovništva da lakše »prežive« nedaće razvoja i znatno doprinosi povećanju potrošnje proizvoda rastuće industrije. Zbog niskih nadnica u industriji, koja nije baš mnogo konkurentna, i nerentabilne poljoprivrede, tržište »čistih« industrijskih radnika je nedovoljno. Takva situacija može trajati sve dotle dok industrija i poljoprivreda, bez obzira da li je zaštićena ili ne, ne dostigne prosječni stupanj svjetske produktivnosti i ne bude kadra da podnese zadovoljavajuće naknade za rad, koje bi omogućile solidan životni standard na osnovu samo jednog zaposlenja i dok se pomoću koncentracije i modernizacije poljoprivrednih gospodarstava ne ostvari jeftinija proizvodnja hrane i povoljnije snabdijevanje tržišta. Onda će postojanje ovih slojeva biti ekonomski neopravdano i biti će stvoreni uvjeti da u cjelini nestanu. Suvremene tendencije u Švicarskoj, opisane tako dramatično od G. Rubattela, najbolja su potvrda ovim našim ocjenama. U potpunosti se slažem sa onim što je rekao naš kolega profesor Rolfes iz Njemačke na kraju svojeg izvrsnog i konciznog predavanja o razvoju dodatnih poljoprivrednih gospodarstava.

U zemljama koje se brzo ekonomski razvijaju, postojanje sloja radnika-seljaka je zbog toga historijska činjenica relativno duge trajnosti. Istina je da se egzistencija ovog sloja zasniva na nisko intenzivnim radnim i niskim kapitalnim investicijama u industriju, koja odmah ne može podići nadnice i dohotke na nacionalni ili internacionalni prosjek, nego najprije angažira neposredne viškove radne snage; sloj radnika-seljaka stvara šire tržište za industrijski razvoj i uvjetuje maksimalno povećanje ušteta za naciju. Ni u kom slučaju ne vjerujemo da bi to isključivalo paralelno ili čak prethodno ulaganje u tešku industriju. Nadalje, ovdje ne razmatramo specifične uvjete kolonijalnih ili bivših kolonijalnih zemalja i posebne vrste investicija u njihov razvoj.

Pređimo sada na razmatranje perspektive mješovitih gospodarstava u razvijenim zemljama, sa visoko produktivnom i krupnom poljoprivrednom i industrijskom proizvodnjom, punom zaposlenošću i visokim dohotkom po glavi stanovnika. Razmotrit ćemo ovo pitanje u svjetlu historijskog iskustva neposredne prošlosti od nekoliko dekada. Ovo je iskustvo veoma različito i u skladu s tim ćemo ga i klasificirati.

Najznačajniji primjer je Japan. To je visoko razvijena i u isto vrijeme klasična zemlja »visokog populacionog pritiska«, koja je bez obzira na to u proteklih 10 godina dostigla nivo poljoprivredne samostalnosti. Uz ono

što smo već prije rekli o izuzetno visokom učešću mješovitih gospodarstava u ukupnom broju poljoprivrednih gospodarstava, naglasit ćemo još to da samo 11,2% od svih poljoprivrednih gospodarstava pokriva svoje porodične budžetske rashode od prodaje poljoprivrednih proizvoda; čak i među ovih 11,2% ima 3,4% gospodarstava sa mješovitim dohocima. Osebnija činjenica visokog procenta mješovitih dohodaka u Japanu uvjetovana je parcelacijom zemlje i na taj način stvaranjem sitnih gospodarstava, što je rezultat poslijeratne agrarne reforme; zatim proširenošću po cijeloj zemlji na individualni rad usmjerene industrije (čemu pogoduje i rasprostranjena poljoprivredna mehanizacija), visokim stupnjem pismenosti i obrazovanja seoske populacije i raširenom mrežom suvremenih transportnih usluga. To bi se također moglo objasniti pritiskom industrije na nadnice u cilju da se u poslijeratnim uvjetima ponovno osvoji svjetsko tržište. Postoje, međutim, čvrsti stavovi među ekonomistima i političarima u Japanu da se zemlja radnika-seljaka ne obrađuje na najbolji način i da bi se povećanjem prosječne veličine gospodarstva i usredsređenjem vlasnika gospodarstava na »čistu« poljoprivredu mogla u tom pogledu ostvariti znatna poboljšanja. Svakako, to bi se moglo ostvariti ali samo kroz dugoročni proces.

Bila bi potrebna specifična istraživanja da bi se utvrdilo da li bi sličan put, mutatis mutandis, s uspjehom mogle slijediti i neke druge relativno prenapučene zemlje u jugoistočnoj Aziji, koje imaju stare civilizacije.

U pogledu Savezne Republike Njemačke dajemo najprije dvije napomene. Prva se odnosi na broj mješovitih gospodarstava i opseg njihovih površina. Brojka, međutim, još ne znači da se sve površine mješovitih gospodarstava i obrađuju, jer izvjestan dio zemljišta služi kao »rezerva za loša vremena« i ne koristi se redovito ili u potpunosti. Drugo: kao posebni slučajevi postoje naselja poslijeratnih izbjeglica, kojima su, jer nisu »posjedovali zemlju«, dodijeljene sitne parcele u okolici gradova za »part-time« obrađivanje, više iz političkih razloga i u namjeri da ih se održava u bližoj vezi sa poljoprivredom. Ova naselja su podignuta uz pomoć države i specijalnog zakonodavstva; posjeduju privlačne, suvremene i dobro namještene kuće i nešto zemlje (od 0,5 do 1,5 ha ili više) i uživaju tu prednost da su situirani u blizini grada. Prihodima sa zemlje nadopunjuje se njihov glavni nepoljoprivredni dohodak što im omogućava da održavaju vrlo solidni standard života.

Sličan eksperiment, ali manjih razmjera, učinjen je za vrijeme depresije 30-tih godina u Velikoj Britaniji sa oko 3.000 gospodarstava, koja su, zahvaljujući zadovoljavajućim rezultatima, preživjela krizu. Međutim, izgleda da su ova gospodarstva po svojim obilježjima bliže vrtlarskim specijaliziranim gospodarstvima, negoli tipu mješovitog gospodarstva u područjima koja se ekonomski razvijaju.

Inače, u pogledu ostalog dijela Njemačke, SAD i drugih dobro industrijaliziranih regija Evrope kao što su Francuska i Švicarska, moram se prikloniti mišljenjima istraživača koji naglašavaju da, gledano kroz praktično historijsko iskustvo ovih zemalja, mješovito gospodarstvo kao masovna pojava predstavlja samo privremenu i prijelaznu instituciju.

Kako se ovo »prijelazno razdoblje« u razvoju može potpomoći i usmjeriti u manje industrijaliziranim područjima jedne razvijene zemlje ilustrira jedin-

stvena historija tzv. područja ruralnog razvoja (Rural Development Area) na jugu SAD; ovdje su mnoge zaostale oblasti, inače sa visokom stopom ruralnog eksodusa i stalnim gubitkom radne snage, za samo 10 godina uspjela da se potpuno preobrazu i to posredstvom kombiniranih mjera kao što su: elektrifikacija seoskih područja, irigacija, konzervacija zemljišta i uvođenje sitne industrije s malim brojem uposlene radne snage; sve je to uglavnom postignuto uz relativno malu pomoć države, oslanjajući se na vlastite snage i na uzajamnu kooperaciju. Na ovaj način veoma velikom dijelu populacije omogućena je dvostruka zaposlenost u poljoprivredi i nepoljoprivredi, što je proširilo unutrašnje tržište, razvilo infrastrukturu i uvjetovalo nastajanje novih tercijarnih zanimanja.

U SAD je razvoj industrijskih reiona, počevši od poljoprivredne pa sve do urbanoindustrijske faze, tekao »pretežno na način na koji se danas razvija jug«, sa »mješovitim gospodarstvima, kao značajnim faktorom toga prijelaza i nepoljoprivrednim nadnicama... koje su bile visoke i dosta stabilne da destimuliraju neprestano i ponovno angažiranje seoskih nepoljoprivrednih radnika u djelomičnom bavljenju poljoprivredom. Konačni rezultat ovog razvitka bio je, pretvaranje imanja u okolini gradova u isključivo »boravišne« farme. Isto se, vjerojatno, *mutatis mutandis* može tvrditi i za Njemačku i druge kontinentalne evropske rajone.

Iako polagano, ovaj se proces odvija automatski. Mala, nerentabilna, »granična«, »čista« gospodarstva najprije postaju mješovita gospodarstva.²⁵ To je srednji stupanj u prijelazu iz poljoprivrede u nepoljoprivredu. Poljoprivrednik zadržava dio svoje zemlje i postaje radnik-seljak u prvom redu zato jer mu je dodatni nepoljoprivredni posao nedovoljno plaćen, zatim da se osigura za slučaj eventualne nezaposlenosti, kao uostalom i zbog nekih tradicionalnih razloga. Onog momenta kada opći pritisak radničkog pokreta i prijelaz na viši stupanj industrijalizacije omoguću podizanje nadnica i plata, radnik-seljak smanjuje svoje gospodarstvo na nivo okućnice, prodajući relativni višak svojeg zemljišnog fonda ili držeći ga pod ugarom kao »oslonac« za slučaj depresije ili inflacije. Na određenom višem stupnju industrijalizacije i dohotka, status dvostruke zaposlenosti u poljoprivredi i nepoljoprivredi neće bit potreban niti privredi u cjelini niti zaposlenim pojedincima. Dvostruko zaposlenje, naime, postaje relativan teret pojedincu i najdalje se u drugoj generaciji ukida.²⁶

Ovaj razvoj se na današnjem stupnju ne može zaustaviti. Po našem mišljenju, što je mogućnost za porast granice poljoprivrednog posjeda veća, to će se u agrarnim okolinama gradova više širiti mješovita gospodarstva, sa istim posljedicama kao i u prošlosti, mada će ih biti mnogo manje.

Ako su i ukoliko su mješovita gospodarstva nužna prateća pojava niskog stupnja ekonomskog razvoja ili su »u pozitivnoj korelaciji sa početnim stadijem razvoja«, ona su isto tako »u negativnoj korelaciji sa daljnjim industrijskim razvojem i visokim stabilnim nadnicama«. Jer, dok industrijski sektor privrede može dobiti »dodatne visoko-kapitalne investicije, radno-intenzivne investicije ili niske kapitalne investicije usmjerene prema radu«,

²⁵ Dr Scholz, dr Zöllner, vidi fusnote 18 i 13.

²⁶ Dr Schaper, op. cit. — Dr Rolfes: *Die Entwicklung der nebenberuflichen landbewirtschaftung und ihre Erscheinungsformen*, Hanover 1959. — Dr Riemann: *Grösse und Verbleib aufgelöster landwirtschaft. Betriebe*; objavljeno u: *Berichte über die Landwirtschaft*, 1962.

²⁷ Studija o Tennessee, citirana u fusnoti 7, str. 20—21.

dotle poljoprivreda nužno mora izvršiti prijelaz »od malih, relativno nerenabilnih gospodarstava sa niskim investicionim kapitalom, na krupne i renabilnije jedinice, koje više upotrebljavaju savremenu poljoprivrednu tehniku«, što mješovito gospodarstvo (radnik-seljak) sebi ne može priuštiti. Zato ekonomska politika može potpomoći radnike-seljake: ili da im osigura više nadnice ili da ih učini neovisnim od nepoljoprivrednih dohodaka.²⁷

Moguće je, međutim, da će napredak mehanizacije olakšati obradu zemlje, umanjiti fizičke napore i eliminirati stočnu vuču na znatno manjim parcelama od 0,5 ili 1 ha. Da li će se proizvoditi za autokonzum ili pak za tržište, to će svakako zavisiti o nacionalnom nivou dohodaka i cijena, kao i o odgovarajućem kreditnom i poreskom sistemu. Vrlo je vjerojatno, da će se proizvodnja ograničiti na specijalizirane kulture, i to će proizvođaču, iako neće masovno proizvoditi, donositi truda vrijednu nagradu.²⁸ U nekim slučajevima to će biti povrtlarstvo ili peradarstvo, eventualno kombinirano sa malim prerađivačkim pogonima i na kooperativnoj osnovi. Zemlja, koja inače ne odgovara za krupnu proizvodnju, mogla bi se na ovaj način prikladno iskorištavati.

Sve što je rečeno u ovom poglavlju o ekonomski razvijenim zemljama odnosi se samo na tzv. »normalna vremena«, bez rata i depresije.

Za vrijeme velike krize 30-ih godina pojavili su se u mnogim industrijaliziranim zemljama, uključivši i SAD, pokreti sa krilaticama »natrag na gospodarstvo« i »natrag na zemlju« i na toj osnovi nastala su brojna sitna seoska imanja koja su tražila od države pomoć za razne kupnje, investicije, naseljavanja itd. Akcioni planovi za stjecanje zemljišnog vlasništva kao i za financiranje kupovine zemlje sastavljeni su u Njemačkoj uoči Hitlerovog preuzimanja vlasti i neposredno iza toga. Za vrijeme prvog i drugog svjetskog rata i neposredno iza toga ne samo da su takvi planovi bili sačinjeni, nego su poljoprivrednici za vlastiti autokonzum počeli obrađivati mnogobrojne male i zapuštene zemljišne parcele koje su dotada držali ili kao »rezervu«,²⁹ ili kao neobrađene. Bez obzira koliko su rješenja ove vrste u vrijeme depresije korisna pojedincima, gledano sa nacionalnog stanovišta ona su produžavala depresiju povećavajući poljoprivrednu hiperprodukciju, što je s druge strane prisililo hiljade poljoprivrednika da napuste svoju zemlju. Međutim, čak i poslije rata i depresije, svijet je običavao držati u vlasništvu sitne, neobrađene parcele zemlje ili kao »rezervu« ili za rekreaciju i sport. Međutim, ovo ipak nije bila masovna pojava.

Ovo držanje neobrađene, »rezervne« zemlje poprima ekonomsku funkciju čistog bogatstva i demonstracija je nepovjerenja u ekonomsku stabilnost. Od pojedinih vlada zavisi da li će ovo tolerirati ili pak zabraniti, jer u nekim slučajevima ovakve parcele »za rezervu«, ukupno uzevši, zauzimaju velike površine i vrlo se rijetko obrađuju u zakupu, a u blizini gradova često služe i za zakupničke špekulacije. Konzervativne partije podupiru postojanje ove forme držanja zemljišnih parcela, s jedne strane radi održavanja dobrih odnosa s jednim dijelom radnika, a s druge strane da bi na taj način oslabili radnički pokret. U drugim zemljama ovu formu

²⁸ Dr Schaper, op. cit. (13) str. 77.

²⁹ Dr Röhm i dr Schaper, op. cit. Druga karakteristika mješovitih gospodarstava koju spominje dr Schaper je »die Pufferzone der Konjunktur«.

držanja zemlje omogućuje poreski sistem ili pak administrativno zakonodavstvo; ovo se odnosi na Jugoslaviju i neke druge socijalističke zemlje koje se bore za veću poljoprivrednu proizvodnju. U Holandiji npr. radnici-seljaci su praktički prisiljeni da se opredijele između poljoprivrede i nepoljoprivrede; oni gotovo ne mogu ostati neopredijeljeni. Međutim, sve dotle dok bude poljoprivrednih viškova na svjetskom tržištu, držanje zemlje izvan proizvodnje će se vjerojatno tolerirati i čak smatrati poželjnim, izuzev naravno u zemljama koje nastoje ograničiti uvoz hrane na najmanje moguću mjeru zbog deficita platne bilance. Dosada nitko nije u ovom smislu uputio prigovor na više manje primitivnu obradu vrlo malih, poput vrta, parcela u okolini gradova, u predgrađima, u planinskim i šumskim ambijentima, koje inače nije moguće objediniti u veće jedinice i mehanički obrađivati prema zahtjevima suvremenog gospodarstva; ova sitna zemljoradnja za gradske stanovnike predstavlja ne samo rekreaciju nego i mali doprinos njihovim obiteljskim budžetima. U svakom slučaju ovo nisu mješovita gospodarstva u onom smislu kako ih mi ovdje tretiramo.

Zbog političkih i demografskih ciljeva konzervativci zagovaraju unapređenje i potpomaganje mješovitih gospodarstava, pa čak i njihovo ustaljivanje prije svega radi jačanja sitnog vlasništva i seljačkog elementa, stimuliranja samodostatnosti u ishrani kao važnog faktora u borbi protiv nezaposlenosti i depresije; nadalje oni misle da će na ovaj način potpomoći dekoncentraciju krupnih gradova i ojačati seosku populaciju. Za predstavnike ovih shvaćanja nije uopće važna ekonomska cijena realizacije njihovih teza niti pitanje tko bi davao sredstva za ovu svrhu. Ima, međutim, u najnovije vrijeme također interesantnih prijedloga iz Skandinavije, koji su usmjereni na potpomaganje radnika-seljaka ili pak na umjetno naseljavanje djelomičnih poljoprivrednika-zanatlija u nekim područjima veoma intenzivne depopulacije.³⁰

Najveći broj ekonomista u svojim teorijama ekonomskog razvoja, ukoliko dodiruju ovaj problem, ne smatra da je za industriju, nakon što je dostigla visoki stupanj razvoja, niti prikladno niti nužno da svoj prosperitet zasniva na jeftinijoj i stacioniranoj radnoj snazi, koja je vezana za zemljišni posjed. Izražene su također i sumnje u potrebu nekog posebnog političkog odnosa prema stanovništvu kao što su radnici-seljaci, koji su vezani za male zemljišne parcele i žive u stalnoj nesigurnosti između nedovoljne poljoprivrede i nedovoljne industrije, sa svim vrstama njihovih specifičnih psiholoških i fizičkih problema kao što su: prenapregnuti radni napori, niža produktivnost i manjak slobodnog vremena u poređenju sa stanovništvom koje se stabiliziralo u jednom zanimanju u visoko razvijenim rejonima.*

(Preveo V. C.)

³⁰ Sven Holström: *Deltidsjordbrukets möjligheter och problem — en principdiskussion*, objavljeno u: *Nordisk lantbruksekonomisk tidskrift*, Häfte 1, 1963.

* Za neke engleske termine bilo je teško naći adekvatan prijevod na naš jezik. To se ponajvećma odnosi na osnovni termin: »part-time farmer«, »part-time farm«, »part-time farming«, koji u doslovnom smislu riječi znače: poljoprivrednik jednim dijelom svojeg vremena, odnosno gospodarstvo takvog poljoprivrednika, odnosno bavljenje poljoprivredom na taj način. S obzirom da su se za adekvatne pojmove u našem jeziku udomačili izrazi: radnik-seljak ili poljoprivrednik, odnosno mješovito gospodarstvo to smo kroz cijeli tekst dosljedno upotrebljavali ovu terminologiju, a ponegdje i izraz: »djelomični poljoprivrednik« za englesku riječ »part-time farmer«, u želji da na taj način potertamo specifični smisao ovog termina u engleskom jeziku, tamo gdje smo smatrali da je to neophodno. Slično je i sa riječju: »full-time farmer« i njenim izvedenicama, a koja znači: poljoprivrednik s punim

Summary

THE FUTURE OF PART-TIME FARMING

This article is the full text of the author's paper delivered at the XII-th International Conference of Agricultural Economists held in Lyon, France, last year.

In the first chapter the author deals with the problem of definition and research literature on peasant-workers and establishes certain changes in their position at recent. In the second chapter the author refers firstly to the difficulties in giving a statistical account of peasant-workers and their holdings, but in spite of this it can be said that in particular countries they cover from $\frac{1}{5}$ up to even $\frac{1}{2}$ of the total number of agricultural holdings. In the third chapter the problems of their productivity in agriculture and out of agriculture as well are presented. In the fourth chapter as a most important he establishes that the income (total) of peasant-workers shows the tendency of surpassing the income of «pure» (small) peasant and «pure» unqualified worker; this fact is clearly manifested in their relative higher standard of living and higher buying power at the market; the author adds to this that the structure of their effective demand is specially favourable for the developing countries. In the concluding chapter the author expresses his opinion that nowadays the increase of these strata in developing countries is a natural and unavoidable phenomenon and that in highly industrialised countries their holdings are gradually transforming into gardens and thus disappear from agriculture. Beside this natural development the author refers also to the artificially created peasant-workers by the measures of colonization.

Резюме

БУДУЩЕЕ ХОЗЯЙСТВ СМЕШАННОГО ТИПА

Настоящая статья является полным текстом доклада, который был сделан автором на английском языке на XII конференции аграрных экономистов в Лионе (Франция) в прошлом году. Поэтому дадим сокращённое резюме этой статьи.

В первой главе автор занимается проблемой дефиниции и исследовательской литературой о слое крестьян-рабочих, и утверждает определённое изменение его положения в последнее время. Во второй главе говорится о трудностях статистического установления числа крестьян-рабочих, но всё-таки можно сказать, что в отдельных странах их число составляет с одной пятой части до приблизительно половины всего числа единоличных хозяйств. В третьей главе автор рассматривает проблему их производительности в сельском хозяйстве и вне его. В четвёртой главе, как самое важное, автор констатирует, что в настоящие дни доходы крестьян-рабочих показывают тенденцию быть больше доходов „чистого“ (мелкого) крестьянина и „чистого“ неквалифицированного рабочего, что отражается на их относительно высшим уровне жизни и покупательной способности, а это является благоприятным фактором в жизни развивающейся страны. В заключительной главе автор считает, что увеличение этого слоя в развивающихся странах в настоящие дни нужно считать нормальным явлением, но в высокоразвитых уже странах их имения постоянно превращаются в землю возле дома и исчезают из сельского хозяйства. Наряду с этим природным процессом, автор упоминает и явления, когда рабочие-крестьяне создаются искусственным путём - колонизациями.

radnim vremenom. Isti pojam u našem jeziku obično se označava sa rječju: »čisti« poljoprivrednik odnosno »čisto« poljoprivredno gospodarstvo.

»Granično« poljoprivredno gospodarstvo je u stvari »čisto« poljoprivredno gospodarstvo koje se nalazi na granici prema mješovitom gospodarstvu, što znači da su aktivni članovi domaćinstva koji od njega žive u potpunosti zauzeti radom u poljoprivredi (na gospodarstvu), ali bi svako smanjenje opsega poslovanja i rada na njemu stvorilo višak radnog vremena (neapsorbiran na gospodarstvu) kod vlasnika i njegove porodice i to bi uvjetovalo stalno ili povremeno zaposlenje aktivnog člana van poljoprivrede, odnosno pretvaranje gospodarstava u mješovito. Ovakva gospodarstva mogu se nazvati i »marginalnim«.

»Boravišna« farma, kako smo u nedostatku boljeg izraza na našem jeziku preveli američki izraz: »residential farm« je takvo gospodarstvo na kojem ne živi njegov vlasnik i porodica nego na njemu povremeno prebiva, obično za rekreaciju i odmor ali mu u stvari služi i kao dodatni izvor prihoda. Takva gospodarstva obično vode od vlasnika posebno unajmljeni i plaćeni upravitelji (prim. prev.).